

Вознюк О.В. Теоретико-методологічний базис акмеології: постнекласичний аспект / О.В.Вознюк // Сучасні акмеологічні дослідження: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : моногр. / редкол.: В.О. Огнев'юк, С.О. Сисоєва, Я.С. Фруктова. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. – С. 43-83.

О.В. Вознюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС АКМЕОЛОГІЇ: ПОСТНЕКЛАСИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Постнекласичний аспект теоретико-методологічного базису акмеології аналізується на трьох методологічних рівнях, кожен з яких у свою чергу також виявляє три відповідні методологічні рівні: *одиночного* (сенси-твір-на мега-ціль – входження у Вічність через формування особистості як принципово вільної сутності; стратегічні цілі – розвиток трьох аспектів людини – гармонійної особистості, компетентного фахівця, соборного, колективістського громадянина; тактичні цілі – розвиток окремих якостей, новоутворень людини); *особливого* (діалектичні закони єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення, переходу кількості у якість); *загального* (цілісний цикл розвитку та існування предмету; перехід одного стану предмету, що розвивається, в інший, наприклад, перехід молодості у зрілість; біфуркаційний процес, в якому здійснюється перехід предмету з одного стану в інший, що виявляє критично-фазовий, революційний характер цього процесу як на рівні окремих сутностей (людей), так і на рівні співтовариств, суспільств, цивілізаційних проєктів). Обґрунтовується важливий висновок, що кожна з трьох глобальних цілей освіти (гармонійна особистість як суб'єкт суспільно-особистісних цінностей; громадянин як патріотичний суб'єкт; компетентний фахівець як суб'єкт діяльності) реалізується завдяки формуванню в учнівській молоді здатності до творчої діяльності (активності). Відтак, творчість постає наріжної інтегральної метою освіти як системи та суспільного інституту.

Ключові слова: розвиток як процесуальний та біфуркаційний феномен; універсальна парадигма розвитку; фрактально-голограмна вкладеність різних циклів розвитку; закони діалектики; метод вибуху; актуалізацій на та біфуркаційна педагогіка; універсальний механізм досягнення життєвих цілей; внутрішня мотивація; творчість.

Постнекласический аспект теоретико-методологического базиса акмеологии анализируется на трех методологических уровнях, каждый из которых в свою очередь также обнаруживает три соответствующих методологических уровня: *единичного* (общая смыслообразующая мега-цель – вхождение в Вечность через формирование личности как принципиально свободной сущности; стратегические цели – развитие трех аспектов человека – гармоничной личности, компетентного специалиста, соборного, коллективистского гражданина; тактические цели – развитие отдельных качеств, новообразований человека); *особенного* (диалектические законы единства и борьбы противоположностей, отрицания отрицания; переход количества в качество); *общего* (целостный цикл развития и существования предмета; переход одного состояния предмета в другой, например, переход молодости в зрелость; бифуркационный процесс, в котором осуществляется переход предмета из одного состояния в другое, обнаруживая критически-фазовый, революционный характер этого процесса как на уровне отдельных сущностей (людей), так и на уровне сообществ, обществ, цивилизационных проектов). Обосновывается важный вывод, согласно которому каждая из трех глобальных целей образования (гармоничная личность как субъект общественно-личностных ценностей;

гражданин как патриотический субъект; компетентный специалист как субъект деятельности) реализуется благодаря формированию у учащейся молодежи способности к творческой деятельности (активности). Следовательно, творчество предстает магистральной интегральной целью образования как системы и социального института.

Ключевые слова: развитие как процессуальный и бифуркационный феномен; универсальная парадигма развития; фрактально-голограммная вложенность различных циклов развития; законы диалектики; метод взрыва; актуализационная и бифуркационная педагогика; универсальный механизм достижения жизненных целей; внутренняя мотивация; творчество.

Post-non-classical aspect of the theoretical and methodological basis of acmeology is analyzed on three methodological levels, revealing in its turn three pertinent methodological levels: *a single level* (common life-meaning mega-goal – entering into Eternity through the formation of the personality as fundamentally free entity; the strategic goals – the development of three aspects of the human being – a harmonious personality, a competent professional, collegiate, collectivist citizen; the tactical goals – the development of in the individual newly born qualities); *a peculiar level* (the dialectic laws of unity and struggle of the opposites, the negation of negation; the transition of quantity into quality); *a general level* (a holistic cycle of the development and existence of the object; the transition from one state of the object into another, for example, the transition of youth into adulthood; a bifurcation process in which the transition of the object from one state to another is realized, revealing a critical revolutionary character of this process both at the level of individual entities (people), and at the level of communities, societies, and civilizational projects). The important conclusion is grounded according to which each of the three global goals of education (a harmonious personality being the subject of socio-personal values; a citizen being the patriotic subject; a competent specialist being the subject of activities) is realized due to forming in the students the ability to creative activities. Therefore, the creativity is a fundamental integral purpose of the education as a system and social institution.

Key words: the development as a process and a bifurcation phenomenon; the universal paradigm of development; fractal-holographic nesting of various cycles of development; the laws of dialectics; the method of explosion; actualizing and bifurcation pedagogy; a universal mechanism for achieving life goals; the intrinsic motivation; the creativity.

Можна диференціювати *три глобальні цілі освіти* у контексті триєдиного розвитку:

- 1) гармонійна особистість як суб'єкт суспільно-особистісних цінностей;
- 2) громадянин як патріотичний суб'єкт;
- 3) компетентний фахівець як суб'єкт діяльності.

Ця триєдина мета розвитку людини реалізується завдяки формуванню в учнівської молоді **здатності до творчої діяльності (активності)**. Відтак, **творчість постає наріжної інтегральної метою освіти як системи та суспільного інституту**.

ЗМІСТ

1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС АКМЕОЛОГІЇ
2. РОЗГЛЯД РОЗВИТКУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА БІФУРКАЦІЙНОГО ФЕНОМЕНІВ
 - 2.1. Розвиток як процесуальний феномен
 - 2.2. Розвиток як біфуркаційний феномен
3. ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ЯК АКМЕОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ
4. РОЗВИТОК ЛЮДИНИ ЯК ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ
 - 4.1. Розвиток людини у контексті загального
 - 4.2. Аналіз розвитку людини у контексті особливого
 - 4.3. Аналіз розвитку людини у контексті одиничного

1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС АКМЕОЛОГІЇ

Акмеологія – комплексна наука про часткові та кінцеві смисли і цілі людства і людини як представника *Homo sapiens*. Провідні вершинні характеристики "акме" дослідники (Н.В. Кузьміна, О.О. Бодальов, В.П. Бранський, Ю.А. Гагін, А.О. Деркач, С.Д. Пожарський, П.А. Флоренський та ін.) розглядають як сутність, що розуміється внутрішнім, загальним, відносно стійким, досягаємим розумом підґрунтям явищ і характеризується вершинними ознаками, котрі проявляється у таких властивостях, які розкривають сутність визначення акме: вищий ступінь будь-чого; вищий ступінь розвитку; вершина, квітуча сила, досконалість; вершина, як зрілість усього; вершина досконалості у людини; вершина, розквіт здібностей людини; вершина як фізична, особистісна і суб'єктивна зрілість людини; вершина в обраній професійній діяльності; вершина як результат діяльності; вершина, як реалізація творчих здібностей; вершина досконалості і могутності¹.

Вершинні досягнення як *телеологічну (цільову), процесуальну та функціональну* сутність вивчали і вивчають не тільки так звані професійні акмеологи, але і практично всі мислителі, оскільки вершинні аспекти людини виступають не тільки спонтанним (природно-еволюційним) феноменом, але й цільовим (ціннісно-світоглядним), а тому таким феноменом, який пов'язаний, по-перше з ціннісними орієнтаціями та процесом цілеутворення (а також целездійснення), і, по-друге, з сенсом як таким, оскільки, як засвідчує аналіз наукової та релігійної літератури, "*сенси є мета*", "*сенси – це думка про цілі*"².

Акме-досягнення людини доцільно розглядати у контексті методологічних рівнів (1) одиничного, (2) особливого, (3) загального:

(1) як конкретні цілі (смисли) людської життєдіяльності (що мають певні змістові характеристики),

(2) які реалізуються через відповідні механізми, мають певні джерела

(3) та досягаються в результаті процесу розвитку людини (і її середовища).

Кожен з цих рівнів також реалізується у контексті трьох методологічних рівнів, які виражають фундаментальні категорії буття – *простір, рух, час* – на основі яких згідно

¹ Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 389 с. – С. 5-6.

² Вознюк О.В. Нова парадигма моделювання та розвитку історико-педагогічного процесу: монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014 – 550 с.; Вознюк А. В. Как возможен синтез знаний: монография. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2016. – 774 с.; Демина Л.А. Парадигмы смысла: логико-гносеологический анализ: автореферат дис. . докт. филос. наук: 09.00.01. / Л.А. Демина. – М., 2006. – 63 с.; Налимов В.В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М.: Изд. Прометей, 1989. – 287 с.; Павленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р.И. Павленис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.; Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

фрактально-голограмному принципу організації світу будуються все його аспекти та елементи.

Рух виявляє загальне – загальний процес змін, розвитку (у просторі та часі), **простір** – особливе – механізм та джерело розвитку, яке реалізується на основі простору – форми предметів (що знаходить підтвердження в теорії морфічного резонансу, біологічних полів, формувальної причинності – А.Г.Гурвич, Р.Шелдрейк та ін.). **Час** реалізує одиничне – процес переходу причини у наслідок, що виявляє мету цього переходу.

Розглянемо зазначені вище феномени (цілі-смисли, механізми-джерела, процес розвитку), кожен з яких реалізується у площинах одиничного, особливого та загального.

(1) Рівень одиничного (цілі-смисли)

1) Загальна (кінцева, сенсовірна) мега-ціль – входження у Вічність через формування особистості як принципово вільної сутності.

2) Особливі (стратегічні) цілі – розвиток трьох аспектів людини – гармонійної особистості, компетентного фахівця, соборного (колективістського) громадянина.

3) Одиничні (тактичні) цілі життя людини – розвиток окремих якостей (новоутворень) людини.

(2) Рівень особливого (джерела та механізми)

1) Загальний механізм реалізації цілі відповідає діалектичному закону єдності та боротьби протилежностей (реалізується у контексті такої форми буття матерії, як простір).

2) Особливий механізм реалізації цілі відповідає діалектичному закону переходу заперечення заперечення (реалізується у контексті такої форми буття матерії, як рух).

3) Одиничний механізм реалізації цілі відповідає діалектичному закону переходу кількості у якість (реалізується у контексті такої форми буття матерії, як час).

(3) Рівень загального (процес розвитку)

Якщо аналізувати категорію "розвиток" як структурний феномен, то він також виявляє **методологічні рівні** (див. рис. 1):

На рівні загального розвиток предмету характеризується як цілісний цикл розвитку та існування цього предмету.

На рівні особливого – це перехід одного стану предмету, що розвивається, в інший (наприклад, перехід молодості у зрілість) стан у рамках цілісного циклу існування предмету.

На рівні одиничного – це точка (як біфуркаційний процес), в якій здійснюється перехід предмету з одного стану в інший, що виявляє **критично-фазовий, революційний** характер цього процесу як на рівні окремих сутностей (людей), так і на рівні співтовариств, суспільств, цивілізаційних проєктів (рис. 1):

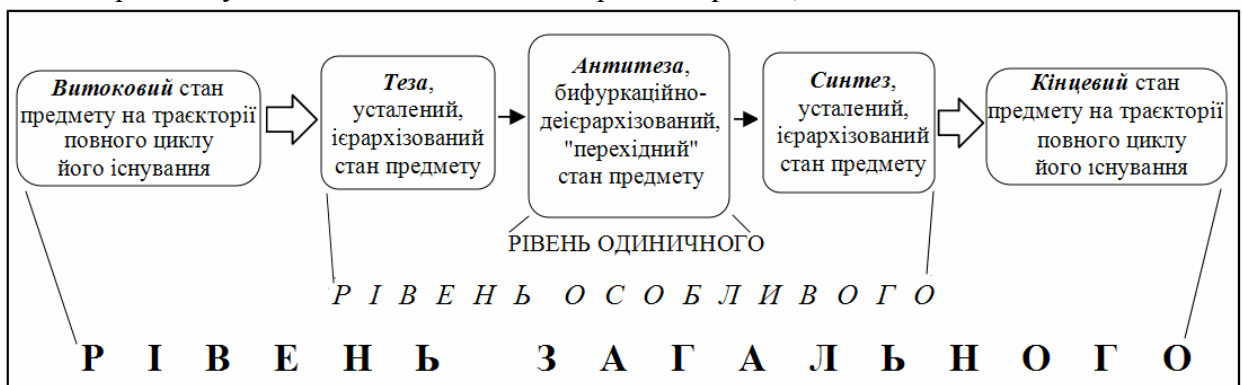

Рис. 1. **Методологічні рівні аналізу категорії розвитку як структурного феномену**

Відповідно, на рівні **загального** розгляд **розвитку людини** передбачає її розвиток у контексті повного життєвого циклу.

На рівні **особливого** – це розвиток (актуалізація) наріжних системотвірних компонентів (аспектів) людини.

На рівні *одиночного* – це розвиток множини окремих якостей, новоутворень людини.

Таблиця 1

Методологічний базис акмеології

		<i>Рівень загального</i>	<i>Рівень особливого</i>	<i>Рівень одиночного</i>
<i>Загальне</i>	<i>Розвиток-зміна</i>	Цілісний цикл розвитку людини	Перехід однієї якості людини в іншу	Біфуркаційний процес трансформації якостей людини
<i>Особливе</i>	<i>Механізм-джерело</i>	Закон єдності та боротьби протилежностей	Закон заперечення заперечення	Закон переходу кількості у якість
<i>Одиночне</i>	<i>Цілі-смили</i>	Загальна мега-ціль (сенси)	Стратегічні цілі	Тактичні цілі

2. РОЗГЛЯД РОЗВИТКУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА БІФУРКАЦІЙНОГО ФЕНОМЕНІВ

2.1. Розвиток як процесуальний феномен: універсальна парадигма розвитку

Розгляд розвитку здійснюється не тільки як структурного, але й процесуального феномену, який на методологічному рівні загального виявляє *універсальну парадигму розвитку*.

Універсальна парадигма розвитку виявляє універсальну схему будь-якого розвитку, що постає універсальною ж властивістю Всесвіту: *теза – антитеза – синтез*.

Тріадна модель руху *постає універсальною моделлю реальності*, фундаментальною характеристикою якої постає рух, зміна, що здійснюється принципово як коливально-хвилястий процес, аналіз якого на рівні найпростішої синусоїдальної моделі руху як тріадної сутності дозволяє побудувати "універсальну мову", котра, на думку академіка Л.І.Мандельштама, дозволяє синтезувати універсальні знання³ (рис. 2).

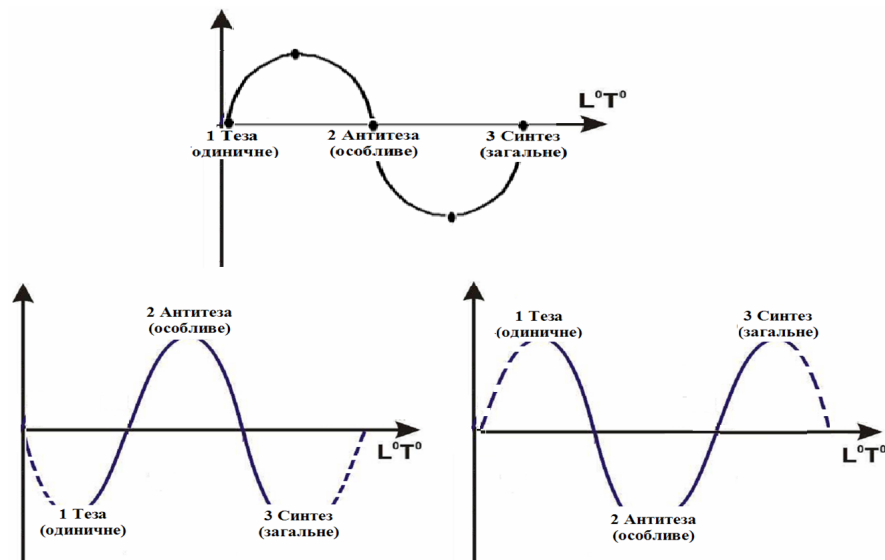

Рис. 2. Синусоїдальні моделі руху, які демонструють різні конфігурації фундаментальних тріад: "теза – антитеза – синтез", "одиночне – особливе – загальне"

³ Валянский С.Н. Путь на Восток, или без вести пропавшие во времени / С.Н.Валянский, Д.В. Калужный. – М.: ЛЕАН, 1998. – 304 с. – С. 283.; Мандельштам Л.И. Лекции по теории колебаний / Л.И. Мандельштам. – М.: Наука, 1972. – 470 с.

Структурно синусоїда – це єдність двох аспектів – висхідної та низхідної ланок хвилі, які діалектичним чином переходять одна в одну через точку максимуму (чи мінімуму) синусоїди. Відтак, синусоїдоподібна модель розвитку постає тріадною пояснювальною моделлю розвитку реальності, зокрема й педагогічної.

Цю тріадність можна пояснити діалектичними побудовами Гегеля, який диференціює будь-яке поняття (і явище, яке стоїть за цим поняттям) на три моменти, кожен з яких також розбивається на трійки (і так далі, до нескінченності). Але у цій нескінченній рекурсії є одна властивість, яка дозволяє розгорнути її у послідовний ланцюг: рух від першого до третього моменту – це не тільки поглиблення в надра поняття, але водночас і вихід за його межі, його самопереборення. В теорії пізнання це правило забезпечує якісні стрибки у розвитку наших уявлень про об'єкт. В контексті гегелівської онтології воно ж дозволяє Ідеї не просто нескінченно розпорошуватися на тріади, залишаючись незмінною, але самій розвиватися у напрямку від порожнечі і простоти до змістовності, наповненості сенсом. Схематично рух в тріаді можна подати на *рис. 3*.

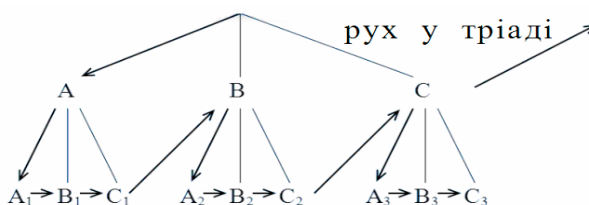

Рис. 3. Тріадна діалектична модель розвитку

Таким чином, розвиток виявляє "**закон трійок**", або закон розподілу випадкових величин, згідно з яким **розподіл будь-яких подій не залежить від характеру самого випадкового ряду**. Цей закон фіксує інваріантний розподіл на числовій осі: якщо взяти таблицю випадкових чисел і розглянути її уважніше, то можна побачити, що випадкові числа розташовуються аж ніяк не випадково: розбивши цифровий ряд на трійки цифр, можна помітити, що середня цифра в середньому більше двох сусідніх. Тому картина Айвазовського "*Дев'ятий вал*" виявляється фактично вірною, оскільки саме дев'ята хвиля – найвища, що пояснюється ефектом зазначеного вище цифрового ряду: дев'ять хвиль можна розбити на три трійки, з яких одна превалює над сусідніми, а в цій домінуючою постає одна з хвиль, яка виявляється більшою ніж дві сусідні⁴.

Проілюструємо методологічний ресурс універсальної парадигм розвитку (*таб. 2*).

Таблиця 2.

Узагальнена схема розвитку реальності

Етапність розвитку	ТЕЗА	АНТИТЕЗА	СИНТЕЗ
Форми буття матерії	рух	простір	час
Іпостасі Абсолюту	Бог-Отець	Бог-Син	Бог-Дух
Методологічні начала	Загальне	Особливе	Одиничне (як фрактально-голограмне втілення загального та особливого)
Реальність, за О.Ф. Посєвим	Єдине	Множинне	Ціле
Типи логік	логіка визначення	логіка доведення	парадоксальна логіка
Типи цивілізацій	примітивні соціуми	традиційні соціуми	інформаційні соціуми
Етапи дорослості	дитина	доросла людини	зріла людини
Орієнтація у світі	ставлення до інших	діяльність	ставлення до себе

⁴ Розенберг Г. Тройка, семерка, туз // Знание-сила. –1987. – № 1. – С. 18–23.

<i>Модуси людини</i>	громадянин	фахівець	особистість
<i>Форми діяльності</i>	гра (процес)	праця (продукт)	творчість (процес + продукт)
<i>Розвиток індивіда</i>	мотиваційна сфера	операційна сфера	інтегральна, творча сфера
<i>Форми взаємодії</i>	суб'єкт – суб'єкт	суб'єкт – об'єкт	суб'єкт–об'єкт–суб'єкт
<i>Субстрат ВНД</i>	права півкуля	ліва півкуля	півкульовий синтез
<i>Етапи пізнання</i>	чуттєво- конкретний	абстрактно- логічний	духовно- конкретний
<i>Механізми пізнання</i>	традукція (трансдукція)	індукція/ дедукція	інсайт
<i>Шляхи пізнання</i>	іrrраціональний	раціональний	медитативний
<i>Форми освіти</i>	виховання	навчання	виховання+навчання
<i>Форми впливу</i>	ініціюючий	формувальний	творчий
<i>Ролі вчителя</i>	вчитель-священик	вчитель-фахівець	вчитель-особистість

Відповідно, можна говорити про тріадний сценарій розвитку суспільної свідомості як найбільш загальну модель розвитку людської цивілізації.

(1) *Початковий етап* онто- і філогенетичного розвитку виявляє єдність, синкретизм суб'єкта й об'єкта. На цьому етапі усі форми суспільної свідомості сполучені в певному науково-релігійному сплаві. На даному рівні розвитку людства знання про світ і людину знаходили вираження в синтетичному вигляді – у формі простих пралогічних, пратеоретичних моделей, занурених у міфологему і метафору. У певному розумінні, думка і дія тут злиті, як це має місце в маленьких дітей. Так само, як і останні, представники древніх соціумів ще не усвідомлюють себе повною мірою як особистості. Саме тому людина і світ, суб'єкт і об'єкт тут постають єдиним неподільним комплексом.

(2) *На другому етапі* розвитку людства як виду і суб'єкту історії виявляється наростання дихотомії людини і світу, їх асиметризація: суб'єкт і об'єкт розводяться по полюсах. Координація відносин у суб'єкт-об'єктній системі знаходить своє вираження у такій моделі розвитку науки, яка виділяє класичний (у рамках якого об'єкт первинний стосовно суб'єкта, тобто об'єкт, що виступає "об'єктивною реальністю, даною нам у наших відчуттях" впливає на суб'єкт і багато в чому його визначає) та некласичний (суб'єкт впливає на об'єкт) етапи розвитку теоретичної свідомості.

(3) *Третій етап* – період постнекласичного розвитку науки – пов'язаний з ідеєю злиття об'єкта і суб'єкта, з такою теоретичною парадигмою, у якій вони розглядаються як такі, що впливають один на одного і взаємно один одного потенціюють. Тут розвиток людства немовби повертається до своїх сакральних джерел, але на вищому рівні розвитку. Тут виявляється ідея комплементарності, взаємної додатковості раціональної й іrrраціональної складових процесу пізнання світу, який уявляється як ціле, де все пов'язано з усім. Саме на цьому теоретичному ґрунті в даний час знаходить утвердження концепція цілісності як важливий методологічний принцип синтезу науки і релігії. Як писав Е. Тоффлер, ми знаходимося на порозі нової ери – ери синтезу, що супроводжується поверненням до "крупномасштабного" мислення, що має подолати ефекти сучасної "кліпової культури", яка розпорошує наш образний ряд на маленькі кадри, які слід синтезувати і створити особистісний відеоряд, який стане основою для створення конфігуративного модульного "Я" кожного індивіда. Саме на такому теоретичному підґрунті нині утверджується концепція цілісності – важливий *методологічний принцип філософського синтезу знань*, яка має розв'язати гостру суперечність між сцієнтичним і гуманістичним типами світогляду і освіти, вирішити проблему поєднання точних і гуманітарних дисциплін, пануючих нині сцієнтично-технократичних цінностей із вищими духовними. Таке поєднання, як вважає І. Р. Пригожин, засвідчує про зближення внутрішніх і зовнішніх світів, що є однією з найважливіших культурних подій нашого часу.

Розглянемо деякі *прикладні аспекти акмеології*, що базуються на її методологічному базисі.

3. ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ЯК АКМЕОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

У контексті діалектичних законів *заперечення заперечення* та *переходу кількості у якість* акме-досягнення людини, що у контексті синергетичної методології розуміються як певні аттрактори⁷ розвитку людини⁸, постають її *глибинним началом і діалектичним джерелом існування*, що пояснюється *парадоксом розвитку* (телеологічним парадоксом): розвиток як процес зміни передбачає виникнення чогось нового зі старого, яке відстоїть від нового в лінійному причинно-наслідковому ланцюгу подібно до того, як причина передує наслідку, а минуле – теперішньому. Але в цьому випадку нове не є принципово новим, оскільки вже міститься в цьому старому в деякому прихованому, потенційному стані. Тому сам розвиток як процес появи нового набуває парадоксальний сенс, коли у К. Маркса капітал (щось нове) виникає в обігу (старому) і одночасно не в ньому. У Ч. Дарвіна новий вид виникає зі старого, і одночасно не з нього, коли хребетні з'являються з безхребетних, і водночас не з них, людина – з вищих мавп і не з них, а живе – з неживого і з живого одночасно⁹.

До цього ж смислового ряду відноситься і *парадокс процесів самокерування*: оскільки процес розвитку предметів і явищ нашого світу характеризується спрямованістю до певного, а не будь-якого результату¹⁰, то мета розвитку предметів і явищ виявляється присутньою на його початку. Тоді на запитання, яким чином може детермінується процес розвитку тим чинником, якого ще немає як об'єктивної реальності, можна дати лише одну відповідь – ідеально¹¹. Тобто мета розвитку присутня в ньому як потенційний (віртуальний, ідеальний) чинник, тим більше, що потенційно-імовірнісний аспект світу, як вчить сучасна фізика, є його фундаментальною характеристикою, коли на квантовому рівні послідовність причинно-наслідкових зв'язків порушується. В результаті чого наслідок може передувати причині¹².

Як пише Д. Бом, квантова теорія вказує, що реальність являє собою неподільне ціле, де все взаємопов'язане на глибинному рівні за межами звичайних кордонів часу і простору; це дозволяє говорити про існування деякого "імпліцитного" (прихованого) порядку, з якого народжується "експліцитний" (явний) порядок, – саме зі згортання і розгортання цих порядків народжується різноманітність явищ квантового мікро-, а отже і

⁷ Атрактори – відносно стійкі можливі стани, на які виходять процеси еволюції у відкритих нелінійних середовищах, коли можна судити про певну зумовленість майбутнього, тобто про те, що майбутній стан системи як би "притягує, організовує, формує, змінює" сьогодення. У педагогіці аттрактором може бути відповідне соціальне замовлення, реалізоване в освітніх цілях, що виражає об'єктивні тенденції розвитку соціуму.

⁸ Вознюк А.В. Педагогическая синергетика: монография / А.В. Вознюк. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2012. – 812 с.; Вознюк О.В. Педагогическая синергетика: генеза, теория и практика: монография / О.В. Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ имени Ивана Франка, 2012. – 708 с.

⁹ Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии / Г. А. Югай. – М.: Мысль, 1976. – С. 22-23.

¹⁰ Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность / Б.С. Украинцев. – М.: Мысль, 1972. – 383 с. – С. 133.; Уоддингтон К.Х. Основные биологические концепции / К.Х. Уоддингтон // На пути к теоретической биологии. 1. Прологомены. – М.: Мир, 1970. – С. 11–38.

¹¹ Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии / Г. А. Югай. – М.: Мысль, 1976. – С. 113.

¹² Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие / И.З. Цехмистро. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.; Цехмистро И.З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания / И.З. Цехмистро. – Харьков: Вища школа, 1981. – 176 с.; Акимов А.Е. Экспериментальные проявления торсионных полей и торсионные технологии / А.Е. Акимов, В.П. Финогеев. – М.: НТЦ Информатика, 1996. – 68 с.

макросвіту, що дає підстави для теорії "голографічного Всесвіту" К. Прибрама¹³ та інших подібних теорій.

Відтак, можна погодитись з думкою С. Френе, який таким чином розумів процес розвитку дитини: "дитина, як і рослина, створює себе із середини, і цей процес є строго індивідуальним... Зовнішні умови слугують лише "матеріальною базою", як і рослині такою базою слугує ґрунт, із якого вона черпає ресурси, необхідні для її живлення і росту. На нас лежить зобов'язання наблизити до неї ці ресурси, створити для неї сприятливе середовище живлення і росту"¹⁴.

Відтак, якості людини можуть не стільки формуватися, скільки немов би наново створюватися, що дозволяє говорити про *біфуркаційну ("вибухову") педагогіку*, яка будується на основі синергетики – комплексної міждисциплінарної науки, котра оперує поняттям "біфуркаціями" – парадоксальними зонами розвитку систем, де останні докорінним чином змінюється.

У цьому зв'язку зазначимо, що сучасна педагогічна та психологічна наука нині досягає стану певної теоретико-методологічної "повноти", оскільки починає відкриватися явищам, які раніше ігнорувалися академічною педагогікою. До таких явищ відноситься навчання, яке має місце у процесі ініціації – соціалізаційного феномену, що має різнобічні проекції та являє собою не тільки обряд соціального переходу, але і процес навчання, що ініціюється в результаті такого переходу, що здійснювався у примітивних співтовариствах у формі містичних процедур, здатних докорінно змінювати психічний стан ініційованих.

Це має схожість з "*методом вибуху*" А.С. Макаренка, а також з технологіями "резонансної педагогіки", також із навчанням у стані гіпнотичного трансу, коли, наприклад, людина може значно підвищити свій інтелектуально-творчий потенціал: так, як засвідчують експерименти В.Л. Райкова, слабо граюча у шахи людина, яка пройшла відповідне гіпнотичне навчання, може значно підвищити свою шахову майстерність.

Наведемо ще один приклад стосовно так званого диво-лічильника – людини, що може знаходитися на вкрай низькому рівні інтелектуального розвитку (не вміючи навіть читати: селянин, якого вразила блискавка, виявляє здібності до блискавичного виконання складних математичних операцій), але може виконувати складні математичні обчислення швидше комп'ютера.

Інший приклад: сучасний поліглот Віллі Мельніков володіє більш ніж сотнею іноземних сучасних і стародавніх мов – "дар", який він отримав на афганській війні в результаті контузії і який певним чином ігнорується сучасній філологічною і психологічною науками.

Зазначені факти реалізуються у площині нових педагогік (*актуалізаційної та біфуркаційної*), які ми концептуалізуємо і які базуються на відомих фактах щодо різних траєкторій розвитку людини в сучасній і древній цивілізаціях. Так, відомі випадки дітей-мауглі, які пропустили відповідні сензитивні фази і які згодом потрапили в цивілізоване середовище, практично не піддаються соціалізації, тобто вони залишаються на дикунському рівні розвитку. Проте соціальне середовище, навіть дуже примітивне, здатне організувати інформаційні сигнали, що здатні збудити в дитині потенційні ресурси людяності, які (ресурси) можуть бути розвинені і розкриті новими інформаційними сигналами.

Інший приклад, узятий з книги О.М. Леонтьєва "*Проблеми розвитку психіки*" [с. 414-415]. У Парагваї живе вельми примітивне і відстале плем'я гуайкилів, яке, володіючи примітивною мовою, годується в основному медом диких бджіл і у пошуках їжі веде кочовий спосіб життя. На стоянці, покинутій плем'ям, французький етнограф Веллар

¹³ Pribram K. Holonomy and Structure in the Organization of Perception. Images, Perception and Knowledge (J. M. Nickolas, ed.) Dordrecht: Reidel Publishing Co., 1977.

¹⁴ Френе Селестен. Избранные педагогические сочинения: пер. с франц. / Селестен Френе. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с. – С. 151.

знайшов дворічну дівчинку і привіз її до Франції, віддавши на виховання своїй матері.

Після досягнення 20 років дівчина не тільки нічим не відрізнялася за своїм розвитком від інтелектуальних європейських жінок, але й отримала професію етнографа і вивчила декілька мов. Зрозуміло, що якби дівчинці, яку "занурили" в сучасну людську цивілізацію, було б не два роки (коли має місце найбільш інтенсивний процес дозрівання відповідних механізмів людської психіки), а 8-10 років, то результати виховання не були б такими блискучими.

Це говорить не тільки про важливість потенційних ресурсів людської психіки (які розкриваються і розгортаються у відповідному розвивальному середовищі), але й про особливу важливість феномену сензитивності – "інформаційних вікон" в процесі розвитку живих істот, в яких вони виявляються відкритими специфічним впливом середовища.

Таким чином, **внутрішня глибинна сутність людини та її ціннісно-телеологічні засади виявляються щільним чином пов'язаними, взаємодетермінованими та такими що складають Цілісність.**

Зазначимо, що **Ціле** відбито в цілях людини, оскільки слова "мета" і "ціле" етимологічно виникають з одного кореня і несуть загальне семантичне навантаження. При цьому в англійській мові виявляється переконливіший зв'язок між метою, цілим, станом святості і здоров'ям: англ. *whole – wholeness – goal – holy – health*.

Цей семантичний аналіз може ілюструвати важливість для людини рефлексії майбутнього, коли **майбутні обрії життєдіяльності як сенсовісні начала виявляються для людини вкрай важливими.**

Лонгитюдний (тривалий у часі) експеримент в США, проведений зі студентами, засвідчив, що тільки близько 2-3 % студентів мають стійкі і глибоко вмотивовані життєві цілі. І саме ці студенти через 20 років після закінчення навчальних закладів досягли більшого життєвого успіху, ніж його досягали інші студенти.

Таким чином, мета робить життя людської істоти у всьому її функціонально-інструментальному і ціннісно-світоглядному змісті **цілісною сутністю**; мета робить людину також і успішною, оскільки організовує, впорядковує, спрямовує, оптимізує, континуалізує її поведінку у напрямі досягнення певних життєвих пріоритетів, допомагаючи досягати успіху¹⁵.

Як писав А.С. Макаренко, "Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою, є людиною найбільш слабкою. Якщо вона задовольняється тільки своєю особистою перспективою, хоча б і далекою, вона може уявлятися сильною, хоча вона не викликає у нас відчуття краси особистості та її істинної цінності. Чим більш широким є колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистісними, тим людина стає більш гарнішою і вищою... Людина не може жити на світі, якщо в неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з важливих об'єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, покликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види радості в складні і для людини значніші. Тут проходить цікава лінія: від примітивного задоволення яким-небудь пряником до найглибшого почуття обов'язку.

Найважливіше, що ми звикли цінити в людині, – це сила й краса. І те і друге визначається в людині тільки за тим, як вона ставиться до перспективи. Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою, сьогоднішнім обідом... то людина найслабкіша. Якщо її задовольняє тільки своя власна перспектива, хоч би й далека, вона може бути сильною, але не викликає у нас почуття краси особи і її справжньої цінності. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша й вища.

Виховати людину – значить виховати у неї перспективні шляхи, якими піде її

¹⁵ В англійській мові слова "успіх" (success) семантичним чином пов'язано зі словом "наступний, такий, що розгортається у часі" (successive).

завтрашня радість. Можна написати цілу методику цієї важливої роботи. Вона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовому підставленні більш цінних. Починати можна і з доброго обіду, і з походу до цирку... але треба завжди викликати до життя і поступово розширювати перспективи цілого колективу..."¹⁶.

Таким чином, людина реалізує свою сутність в межах сьогодення, яке покоїться між двома "безоднями" – *минулим і майбутнім*.

Минуле сповнює людину базальною геніальністю – тим невичерпним енерго-інформаційним ресурсом Всесвіту, Абсолюту і свого власного існування, з якого людська істота черпає сили і натхнення для подальшого життя. Цей ресурс можна актуалізувати (через "актуалізаційну педагогіку") за допомогою технологій соціальної ініціації, пробудити в сензитивних фазах траєкторії людського розвитку, реконструювати за допомогою засобів так званої "ретропедагогіки" (А. П. Вірковський), націленої на відновлення раніше набутих ЗУНів. Цей невичерпний енерго-інформаційний ресурс в його граничному виразі може розумітися як "комплекс сакральності", про який писав А. Маслоу, коли оповідав про експеримент, проведений в студентському середовищі. Творець гуманістичної психології (що розглядає позитивні і негативні якості людини як корисний для розвитку ресурс її психіки) запитував студентів про те, хто з них прагне здійснити дещо велике – написати геніальну книгу, створити велику теорію, побудувати дещо незвичайне тощо. Майже ніхто зі студентів не висловив бажання це зробити. А. Маслоу черговий раз переконався в тому, що латентний "комплекс сакральності", що сповнює *Homo sapiens* невичерпними потенціями Всесвіту, нівелюються сучасними системами соціального виховання. Завдання актуалізаційної педагогіки і полягає в пробудженні зазначеного сакрального комплексу.

Майбутнє витоково задане в людині, присутнє в ній в дрімаючому стані у вигляді потенційних духовно-соматичних структур, формувати (відтворювати) які покликана традиційна формувальна педагогіка, що в її кращих зразках спрямована на випереджальний розвиток. При цьому цей розвиток орієнтується не тільки на актуальні, але і потенційно присутні еволюційні цілі (атрактори), які наявні в майбутньому (структурах людини, що мають сформуватися у майбутньому) – як актуальному (період життя), так і потенційному (період після життя). У даному випадку далеке майбутнє впливає на сьогодення і вибудовує систему цілей (атракторів), які орієнтують еволюційну траєкторію в певному напрямі. У цьому розумінні людина неусвідомлено спрямовується до самої себе як до ідеально-еталонної істоти далекого майбутнього.

4. РОЗВИТОК ЛЮДИНИ ЯК ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ

Важливим для нас є розгляд питання про *зв'язок розвитку як інваріантного феномену з просторово-часовою сферою людини*, в рамках якої відбувається цей розвиток. Так, можна говорити про розвиток: 1) як цілісної людини, 2) так і її аспектів і окремих якостей в рамках усього її життя, 3) а також про розвиток людини у межах окремих часових відрізків цього життя.

4.1. Розвиток людини у контексті загального

Універсальна парадигма розвитку як важливе методологічне підґрунтя акмеології дозволяє легко виявляти цілі, а також окреслювати *універсальний механізм їх досягнення*, що полягає в синтезі протилежностей, оскільки третьою стадією розвитку завжди виступає синтез протилежних першої та другої стадій. Одночасно вища третя стадія є спиралеподібним повторення першої, але на більш високому рівні розвитку.

¹⁶ Макаренко А.С. Педагогічна поема / А.С. Макаренко. – К.: Рад.шк., 1973. – 524 с. – С. 447.

Звідси виникає парадигма циклічності, а також стає зрозумілим звернення Христа до дорослим людям "будьте як діти".

У даному контексті стає зрозумілим і сенс сентенція С. Б. Церетелі про те, що "істина є єдність протилежностей", а також прояснюється зміст фундаментальної властивості мислення людини – дипластія¹⁷ (притаманний лише людській свідомості психологічний феномен "ототожнення двох елементів, які одночасно виключають один одного) – продуктивний психологічний механізм орієнтації людини в оточуючому світі.

Прикладом дипластії може слугувати така фігура мови, як оксиморон – "живий мрець", "сильна слабкість" і ін., що знаходить відображення в орієнтальній мудрості: як говорив Лао-цзи, "Для того, щоб щось зменшити, безумовно, слід спочатку збільшити. Для того, щоб послабити, безумовно, слід спочатку надати сил. Для того, щоб скинути, безумовно, спочатку слід звеличити. Для того, щоб взяти, безумовно, слід дати. Це називається витонченою мудрістю". Й ще: "будь зігнутим, і ти залишишся прямим; Будь незаповненим, і ти будеш повним. Будь зношеним, і ти залишишся новим"¹⁸.

У психології диспластія реалізується у вигляді категорії *бісоціації* (або бісоціативності, яка, на відміну від асоціативності, є здатністю людини до створення абсолютно нових, нетривіальних зв'язків – це поєднання того, що ніколи ще не було поєднане через інтеграцію декількох елементів і формування з них нової цілості), парадоксальному (багатозначному, сутінковому) мисленні, енантіосемії (подвійність, парадоксальність смислів), "операціональній інтеграції"¹⁹, парадоксальному світорозумінні. Цікаво, що парадоксальність як нейтральний феномен виступає сутністю творчих і геніальних людей, що відрізняються амбівалентністю їх психічної організації.

Наведемо приклад використання в акмеології зазначеного вище механізму розвитку. Визначимо *вищу мету і сенс життя людини*. Для цього слід подати три етапи життя: (1) народження – (2) розквіт і стабілізація – (3) вмирання. Як бачимо, вмирання повторює народження, але на більш високому рівні розвитку, що реалізує перехід людини в іншу якість. З цієї позиції життя людини може розумітися як підготовка до смерті (Я.А. Коменський). З іншого боку, вмирання є синтезом двох попередніх етапів, тому в післясмерті, як показали феномени людей, що побували в стані клінічної смерті і повернулися до життя (про що в своїх книгах пишуть Р. Моуді та ін. автори) вищі цінності життя не зникають: люди, які повернулися до життя, починають, як правило, пізнавати світ, інтенсивно вчитися, розширювати свій кругозір, отримувати другу, третю освіту. Крім того, ці люди починають вірити в Бога (якщо були атеїстами), перестають бути релігійними фанатиками (якщо були такими до клінічної смерті), починають цінувати життя, любити навколишній світ, сповнюватися вищими життєствердними цінностями, розуміти загальний зв'язок всього зі всім, усвідомлювати, що кожен вчинок людини має "симетричні" наслідки, які впливають із духовно-моральних особливостей цього вчинку.

+++++

Сутністю особистості, необхідною і достатньою умовою її кристалізації, за визначенням, виступає свобода людини від детермінізму – причинної зумовленості світу (Всесвіту, буття в цілому).

Людська особистість вільна як від світу, так і від самої людини, сформованої в цьому світі і яка постає його елементом. Психологічний механізм такої свободи передбачає наявність самосвідомості людини, що дозволяє її *рефлексувати* – тобто усвідомлювати себе, дивитися на себе з боку.

¹⁷ Див.: Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека.– М.: Медицина, 1988. – С. 10.

¹⁸ Lao Tzu Tao Te Ching / Tzu Lao. – N. Y.: Samuel Weiser, 1973. – Ch. 22–36.

¹⁹ Горелов И.Н. Разговор с компьютером: Психолингвистический аспект проблемы / И.Н. Горелов. – М.: Наука, 1987. – 256 с. – С. 79.; Петров М.К. Самосознание и научное творчество / Петров М.К. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992. – 220 с.

Принципово важливо відзначити, що така позиція стороннього спостерігача, що передбачає здатність особистості подивитися з боку на людину як істоту, детерміновану буттям, в яке людина інтегрована, – така позиція передбачає здатність дивитися з боку на все це цілісне буття, в якому його елементи пов'язані воєдино причинно-наслідковими зв'язками (такий відсторонений погляд постає, з позиції квантової фізики, принципом, який творить реальність – див. парадокс "*Спостерігач*").

Як бачимо, конституюючий особистість погляд з боку передбачає акт дистанціювання особистості від буття, тобто трансцендування, вихід за його межі.

Цей акт трансценденції кристалізує особистість на основі зазначеної **трансцендентної позиції** – позиції, що дозволяє особистості піднятися над буттям, Всесвітом, тобто бути поза меж усілякої реальності.

Зазначений же процес, у свою чергу, означає ототожнення особистості з якимось *X* – таємною і парадоксальною позамежною і вільною від світу сутністю, яку здавна називають **Богом** (Абсолютом, Творцем).

Отже, головна умова кристалізації особистості як вільної від світу сутності, полягає в *трансценденції* – виході за межі світу, що, в свою чергу, передбачає ототожнення особистості з Абсолютом – вільною від світу Сутністю, коли, висловлюючись мовою орієнтальної філософської доктрини, Атман (індивідуальна душа) є тотожним Брахманові – верховній душі Всесвіту.

В Християнстві така трансформація людини реалізується в *Апокаліпсисі*, де Ісус Христос звертається до Ангелів семи церков. Тут представлена коротка характеристика цих церков, а також в рамках кожної церкви дається формула "перемагаючої" людини, яка, таким чином, немов би еволюціонує, переходять від однієї церкви до іншої, поки в лоні сьомої *Лаодикійської* церкви не досягає статусу Сина Божого: "*Перемагаючому дам сісти зі Мною на престолі Моєму, як і Я переміг і сів з Отцем Моїм на престолі Його*". Відтак, людина, що реалізувалася в статусі жителя нового Єрусалиму, дістає можливість стати Сином Божим: як говорили батьки Церкви, "Бог зробився людиною, щоб людина змогла стати богом".

Суттєво, що на цьому рівні відбувається творіння Боже: "Але, як ти теплий, а не гарячий і не холодний, то вивергну тебе з вуст Моїх", – говорить Господь. Саме з нейтральної стихії – *Ніщо* (стан недиференційованої теплохолодності: "Бо ти говориш: "я багатий, розбагатів і ні в чому не маю потреби"; а не знаєш, що ти нещасний, і жалюгідний, і убогий, і сліпий, і голий") – Бог творить світи, "вивергаючи" їх зі Своїх вуст: "на початку було Слово".

Відтак, процес подолання особистістю буття, вихід за його межі передбачає здатність особистості дивитися на буття як на певну єдину абстрактну реальність, як на **ЦІЛІСНІСТЬ**.

Ця здатність сприймати (усвідомлювати і розуміти) буття, Всесвіт як цілісність передбачає розуміння даної цілісності як єдності всіх її аспектів і елементів, їх загального взаємозв'язку – зв'язку всього з усім, на підставі чого і створюється Всесвіт як *Ціле, Тотальне, Єдине*.

Цей висновок, у свою чергу, виявляє низку науково-теоретичних і ціннісно-поведінкових наслідків, один з яких полягає в необхідності особистості володіти **парадоксально-діалектичним мисленням**, що дозволяє усвідомлювати як принцип єдності світу, загального зв'язку явищ, так і принцип справедливості і правди ("свободи, рівності, братерства").

Саме парадоксально-діалектичне, "нейтральне" мислення дає людині можливість побачити єдність світу в контексті інтеграції безлічі як подібних один одному, так і полярних, що виключають один одного, елементів, поєднати воєдино які можна тільки за допомогою **нейтрально-парадоксальної гносеологічної позиції**, яка реалізує *дипластію* – властивого тільки людській свідомості психологічного феномена ототожнення двох протилежностей.

Таким чином, бути особистістю як вільною сутністю передбачає бути богом, а також володіти парадоксальною здатністю бачити і втілювати єдність у всьому суцільному, що реалізує нейтрально-парадоксальну праксеологічну (поведінково-діяльнісну), гносеологічну та аксіологічну позиції людини.

Відтак, можна говорити про цілісний розвиток людини в онто - і філогенезі у межах її соціального буття, коли людина розвивається в напрямку здобуття свободи як вищої мети людини через акт *трансценденції – подолання меж буття (Всесвіту, реальності) який на рівні фундаментальних категорій (форм та видів матерії) складається з часу, простору, руху, речовини, поля, фізичного вакууму (матерії).*

Трансценденція людини від реальності (буття) як процес актуалізації (розвитку) особистості реалізується через трансценденцію, тобто відсторонення людини від кожного із зазначених аспектів реальності.

1. Процес хронологічної трансценденції передбачає дистанціювання (звільнення) людини від принципу причинно-наслідкової залежності, яка задається часом як принципом послідовного лінійного розгортання тих або інших процесів. Звільнення (трансценденція) від лінійної заданості життєвого процесу реалізується в контексті синергетичних механізмів розвитку будь-якої системи, які виявляють *біфуркаційно-хаотичні* (граничні, критичні, сензитивні, флуктуаційні) фази, в яких система, що розвивається, звільняється від принципу лінійного детермінізму, входить у динамічну невідношену фазу, в якій старого стану системи вже нема, а нового – ще нема.

Порівнюючи характер взаємовідношень Хаосу і Порядку з варіантами еволюційної та біфуркаційної траєкторій розвитку систем, Е.А.Азроянц стверджує, що момент переполнювання суперечностей (їх взаємний перехід, який спостерігається у діалектичному процесі розвитку) лежить точно на біфуркаційній частині життя системи. Решта лежить у сфері лінійних еволюційних перебудов²⁰. Відтак, саме у біфуркаційній фазі людина здобуває свободу від детермінізму світу, тобто стає *вільною сутністю*.

2. Просторова трансценденція особистості реалізується в площині уявлень про Абсолютну сутність (Бога), трансцендентну буттєвому простору світу і повністю вільною від нього. Простір тут виступає буттєвою ареною, в яку занурені предмети і явища космосоціоприродної реальності, тому простір, по суті, символізує світ, універсум в цілому, а дистанціювання від простору можна розуміти як дистанціювання від принципу буття в цілому, що передбачає вихід за його межі в *сферу Абсолюту*.

3. Речовинна трансценденція реалізується як процес дистанціювання людини від себе як цілості, як речовинно-психічної (субстратної) єдності. Це відбувається у процесі *рефлексії, самосвідомості*, що досягається, у свою чергу, в процесі мислення, а саме, такого мислення, яке постає діалектичним, творчим, парадоксальним, тобто відкритим парадоксу.

4. Польова трансценденція реалізується як дистанціювання людини від принципу поля, що реалізує механізм взаємодії в нашому інерційному світі. Звільнення від принципу поля, тобто від принципу інерційності означає актуалізацію *волі* (вольового початку людини) як суть принципово неінерційної, такою, що діє "від супротивного", що довів П.В. Симонов у своїй експериментально верифікованій інформаційній теорії емоцій.

5. Динамічна трансценденція як подолання руху як принципу "тут і тепер" може бути проаналізована в контексті розуміння людського "Я" як сутності принципово надситуативної, вільною від принципу "тут і тепер", зануреної в систему ціннісних

²⁰ Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. –М.: Издательский дом "Новый век", 2002. – 416 с.

орієнтацій (ідеалів), націлених на *майбутнє*. Тобто, бути трансцендентним руху, означає залежати не від сьогодення (актуального моменту руху), а майбутнього (дещо потенційного), у сфері якого рух ще чекає бути актуалізованим. *Мета тут постає тим, що існує немов би поза часом та простором*, що зафіксовано психологічними дослідженнями у вигляді таких явищ, як випереджальне віддзеркалення²¹: у психології образу є парадокс симультанного (миттєвого) впізнавання об'єкту, коли майбутній об'єкт не мов би наперед присутній в полі сприйняття суб'єкта. При цьому майбутнє як *мета* реалізується в контексті *сенсу* ("мета є сенс") як ціннісно-світоглядній категорії.

6. Нарешті, трансценденція від фізичного вакууму як принципу породження буття передбачає подолання людини самої себе, самообмеження, переборення егоцентричного принципу. Вакуумна трансценденція, що означає свободу людини від фізичного вакууму – того фундаментального фізичного підґрунтя світу, з якого і на підставі якого цей світ створений. Фізичний вакуум (ФВ) проявляє себе не тільки як універсальне середовище буття, але й як принцип творіння, наявний матеріал, з якого твориться це буття. В цьому розумінні важливим постає така властивість фізичного вакууму, як здатність розщеплюватися (розщеплення ФВ, тобто Ніщо на Дещо та Антидещо – Г. І. Наан). І хоча ФВ втілює в собі закон єдності і боротьби протилежностей, його творчий потенціал виявляється у процесі саморозщеплення, що породжує принцип дискретності, індивідуальності, егоцентризму. Подолання людиною принципу егоїзму, дискретності означає потребу злиття зі світом, що реалізується у таких аспектах, як здатність до *самопожертви, любові, емпатії*, що реалізує спроможність людини зрікатися себе; і якщо цей процес сповнюється певного сенсу, а не є простим актом суїциду, то в цьому разі маємо акт самопожертви людини задля реалізації певної зовнішньої цілі, яка, відповідно до категоричного імперативу Канта, орієнтується на людину. Зазначимо, що, на думку І.А. Зязюна, А. Маслоу, Д. Судзукі, любов виявляє саме альтруїстичну природу, коли людина забуває себе в іншій особі²².

Зазначена парадигма людини дозволяє провести найбільш вагомі узагальнення у предметному поля науки та філософії.

Розглянемо одне з найбільш універсальних узагальнень, яке стосується видів та форм буття і законів діалектики. Стосовно останніх зазначимо, що традиційно відомі три закони діалектики. Четвертий – всезагальний зв'язок предметів і явищ – був деякий час визнаним у сталінські часи. Філософський принцип єдності та цілісності світу також можна вважати діалектичним законом. Таким же чином можна вважати законом діалектики принцип взаємодії, яка реалізує резонанс – здатність предметів, що взаємодіють, реагувати одне на одне, змінюючись при цьому.

²¹ Движущие силы развития личности: Сборник научных трудов. – Тюмень: Томский гос.университет, 1976. – 118 с. – С. 86.; Дубина И. Субъектно-личностные и социокультурные аспекты творчества: опыт концептуального и терминологического разграничения / И. Дубина. – К., 1994. – 185 с.; Ермолаева-Томина Л. Психология художественного творчества / Л. Ермолаева-Томина. – М.: Академический Проект, 2003. – 304 с.; Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1997. – 392 с.

²² Зязюн І.А. Історичні витоки психологічної педагогіки // Рідна школа. – 2013. – № 11(1007). – С. 3-12. – С. 5.; Судзуки С. Практика дзен. Железная флейта. Сто коанов дзена. – К.: Преса України, М.: REFL-book, 1993 – 336 с.

Таблиця 4

Відповідність компонентів особистості видам та формам буття і законам діалектики

КОМПОНЕНТИ ОСОБИСТОСТІ	ВИДИ ТА ФОРМИ БУТТЯ	ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ
Самосвідомість, рефлексія	Поле , яке не має маси спокою, постає процесом рефлексії буття, оскільки поле можна вважати передавачем взаємодії речовинних форм	Всезагальний зв'язок предметів та явищ світу, що реалізує рефлексивно-самосвідому функцію світу
Цінність, ціль	Речовина , яке має масу спокою і як головна "цінність" буття, постає вкрай рідкою сутністю у Всесвіті	Єдність світу , його цілісність, що реалізує ціннісно-цільову установку ("ціль – ціле")
Воля, активність	Рух як активний, "вольовий" принцип буття, оскільки все перебуває у русі, то останній постає принципом переборення меж сталості буття	Заперечення заперечення , що реалізує принцип волі як заперечення примусу середовища
Свобода, самодетермінація	Простір як сутність, що все в собі вміщую, залишаючись при цьому "за кадром" як "нейтральний" елемент	Єдність та боротьба протилежностей , що реалізує принцип парадоксу й хаосу, який постає механізмом досягнення свободи
Творчість, божественність	Час , який конститує творіння (задає часові межі Всесвіту), що постає божественним актом	Перехід кількості в якість , що забезпечує зміну предметів і явищ (у часі)
Саможертвовність, любов	Фізичний вакуум , з якого утворено все суще, що робить фізичний вакуум своєрідним жертвним початком світу	Взаємодія і резонанс , що реалізує обоюдоцінний аспект існування предметів і явищ світу.

Таблиця 5

Таблиця відповідності цивілізаційних освітніх змін фундаментальним компонентам особистості

КОМПОНЕНТИ ОСОБИСТОСТІ	ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСВІТНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
Самосвідомо-рефлексивний	Зміна парадигми навчання : від репродуктивної "школи пам'яті" (знання, орієнтовані на минуле) – до творчо-продуктивної "школи мислення" (знання, орієнтовані на майбутнє). Зміна парадигми пізнання : від орієнтації на зовнішню соціально-педагогічну реальність та дисциплінарну модель освіти – до спрямованості у глибини свого "Я" через рефлексію, критичне мислення, самосвідомість як умов реалізації транс- та міждисциплінарної моделі
Цільовий, ціннісно-смысловий	Зміна місця освіти : від підготовки підростаючого покоління до життя – до забезпечення умов формування особистості, що перебуває у процесі самовдосконалення та формує соціальні умови свого життя Зміна мети освіти : від навчання як знансєцентрированої мети освіти – до виховання як гуманістично-людиноцентрированої мети освіти.
Вольовий	Зміна парадигми педагогічного впливу : від формувальної парадигми педагогічного впливу – до розвивальної парадигми. Зміна парадигми предмету впливу : від виховання як об'єкта педагогічного впливу – до виховання як суб'єкта, що трансформує зовнішній вплив та здійснює самовплив.
Вільний, самодетермінований	Зміна парадигми освітнього процесу : від навчання, що мотивується зовнішніми обставинами, до самонавчання, що реалізується завдяки внутрішній мотивації учасників освітнього процесу. Зміна моделі існування людини : від адаптивної до неадаптивної моделі, від регуляції зовнішнім середовищем до саморегуляції, самоактуалізації, самореалізації, самоздійснення, саморефлексії, саморозвитку, самовдосконалення, самопереконавання.
Божественно-творчий	Зміна погляду на людину : від розуміння людини як біосоціальної істоти – до розуміння її як істоти ноосферної, космопланетарної, божественної. Зміна освітнього маршруту – від дискретного до континуального, тобто від освіти "на все життя" до неперервної освіти й життєтворчості протягом всього життя.
Саможертвовно-емпатійний	Зміна взаємин учасників освітнього процесу : від суб'єкт-об'єктних стосунків як механізму передачі знання – до суб'єкт-суб'єктних взаємин як механізму сумісного здобування (генерації) знання шляхом творчості. Зміна мотивів педагогічної діяльності : від актуальної прагматичної установки педпраці як засобу забезпечення життя до потенційної духовної установки педпраці як сенсу життя, спрямованого у вічність.

4.2. Аналіз розвитку людини у контексті особливого

Тут можна говорити про розвиток трьох фундаментальних аспектів людини – **особистості, фахівця і громадянина** у контексті системно-цільового підходу.

Аналіз державних освітніх документів України («Про освіту», «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті»²³ та ін. дозволяє диференціювати *три* глобальні напрями педагогічного дослідження, пов'язані із трьома загальними цілями освіти. Йдеться про цілісний триєдиний розвиток: 1) *гармонійної особистості як суб'єкта суспільно-особистісних цінностей*; 2) *громадянина як патріотичного суб'єкта*; 3) *компетентного фахівця як суб'єкта діяльності*. Ці орієнтири відповідають і імперативам цивілізаційних змін українського суспільства: гаслами Першої помаранчевої революції в Україні (2004 р.) були порядність, професіоналізм та патріотизм.

Зрозуміло, що цілісний розвиток людини у контексті цілісного формування трьох її аспектів передбачає цілісний й комплексний розгляд зазначеного процесу, коли формування *особистості, громадянина і фахівця* мають реалізовуватися спільно у площині загальних методологічних принципів у контексті спільного вивчення й аналізу ціннісної, ідеологічної і діяльнісної сфер людини.

Розглянемо *системну інтерпретацію зазначеного процесу, який реалізується на основі загальної теорії систем Ю. О. Урманцева*, який будує свою теорію на основі трьох універсальних властивостей (ізомерій). Закон системних перебудов (який є системною універсалією і який виявляє сім можливих фундаментальних типів систем) свідчить, що будь-який об'єкт як системна сутність перебудовується (перетворюється) сім'ю способами: шляхом зміни трьох базових характеристик світу – *кількості, якості, відносин* між елементами або одним з можливих з'єднань цих ознак (ізомерій); якщо представлені ознаки позначити як *A (якість), B (відношення), C. (кількість)*, тоді одержимо чотири додаткові з'єднання: *AB, AC, BC, ABC*. Отже, всього є сім способів формування систем (яким підкорюються всі системні утворення світу): *A, B, C, AB, AC, BC, ABC*²⁴.

У графічному вигляді ця процедура приймає такий вигляд, що реалізує *універсальну системну базу предметів і явищ Усесвіту* (рис. 7).

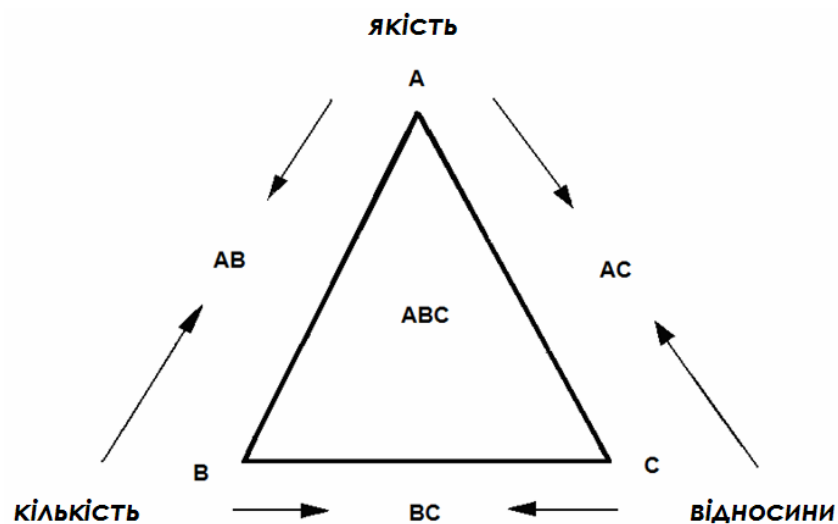

Рис. 7. Графічне вираження загальної теорії систем

²³ Закон України «Про освіту». – К.: Генеза, 1996. – 36 с. – С. 3-4.; Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Проект. – К.: Шкільний світ, 2001. – 16 с. – С. 4-5.

²⁴ Урманцев Ю.А. Начала общей теории систем / Ю. А. Урманцев // Системный анализ и научное знание. – М.: Наука, 1978. – С. 5–33.

Покажемо системну кореляцію деяких освітньо-педагогічних категорій відповідно до загальної теорії систем (рис. 8).

Рис. 8. Модель школи як суспільного інституту

Відповідно, ключовими словами державної освітньої політики щодо мети освіти є: всебічний, багатогранний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства та створення умов для її самореалізації як громадянина держави; спрямованість на формування таких аспектів особистості людини, як талант, розумові, фізичні, моральні якості, свідомість, інтегрованість у суспільне буття (творчий, культурний, освітній потенціал), кваліфікований, компетентний фахівець, формування покоління, що навчається впродовж життя, створення та розвиток цінностей громадянського суспільства.

Виходячи з викладеного вище можна диференціювати **три глобальні педагогічні цілі розвитку людини** (які, в принципі, відповідають трьом традиційним цілям уроку – освітній, виховній і розвивальній та співвідносяться із трьома класичними суб'єктами колективного наукового пошуку – генератором ідей, ерудитом, критиком): **гносеологічну** – формування особистості через освіту як цілісну систему; **праксеологічну** – формування фахівця через навчання; **аксіологічну** – формування духовно-моральної патріотичної особистості через виховання.

Суттєво, що зазначений **фундаментальний тріадний методологічний принцип** диференціації реальності, який ми розробляємо²⁵, відповідає компетентнісному підходу до

²⁵ Вознюк О.В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика : монографія / О.В.Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2012. – 708 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/9067/>; Вознюк А. В. Как возможен синтез знаний: монография / А.В.Вознюк. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2016. – 774 с. – [Електронний ресурс] ; Вознюк А.В. Интегральная концепция соматического и духовного здоровья личности: монография / А.В.Вознюк.. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2013. – 716 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/10049/4> ; Вознюк А.В. Педагогическая синергетика: монография / А.В.Вознюк.. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2012. – 812 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/9545/> ; Вознюк А.В. Философские основания педагогической аксиоматики: монография / А.В. Вознюк, А.А. Дубасенюк. – Житомир, Изд. ЖГУ им. И.Франко, 2011. – 564 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/5167/> ; Вознюк О.В. Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань / О. В. Вознюк. – Житомир : Рута-Волинь, 2005. – 388 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/19921/> ; Вознюк О.В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: монографія / О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/4073/> ; Вознюк О.В. Нова парадигма моделювання та розвитку історико-педагогічного процесу: монографія / О.В.Вознюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014 – 550 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/16366/> ; Вознюк О.В. Розвиток особистості педагога в умовах цивілізаційних змін:

формування загальноєвропейського освітянського простору, відповідно до якого формування професійної компетентності майбутнього педагога здійснюється за трьома напрямками (фахова підготовка, методологічна культура, педагогічна творчість), що співвідноситься з узагальненою класифікацією моделей сучасного фахівця, яка, відповідно до А.А. Сбруєвої, включає 1) модель діяльності, 2) модель професійних характеристик, 3) модель розвитку²⁶.

Зазначене вище дозволяє дійти висновку про те, що *еталонною освітньою системою, яка відповідає еталонному ж освітньо-розвивальному середовищу, постає така система, яка інтегрально-комплексним чином реалізує зазначену вище триєдину мету – формування фахівця, патріота та особистості. Таким чином, найбільш повною й довершеною педагогічною парадигмою має бути така холістична парадигма, котра виражає (на теоретико-методологічному та практико-технологічному рівнях) зазначений вище висновок.*

Зазначена модель може бути збагачена трьома стратегіями освоєння людиною світу, а також такими аспектами педагога, як особистість, фахівець, громадянин (рис. 9).

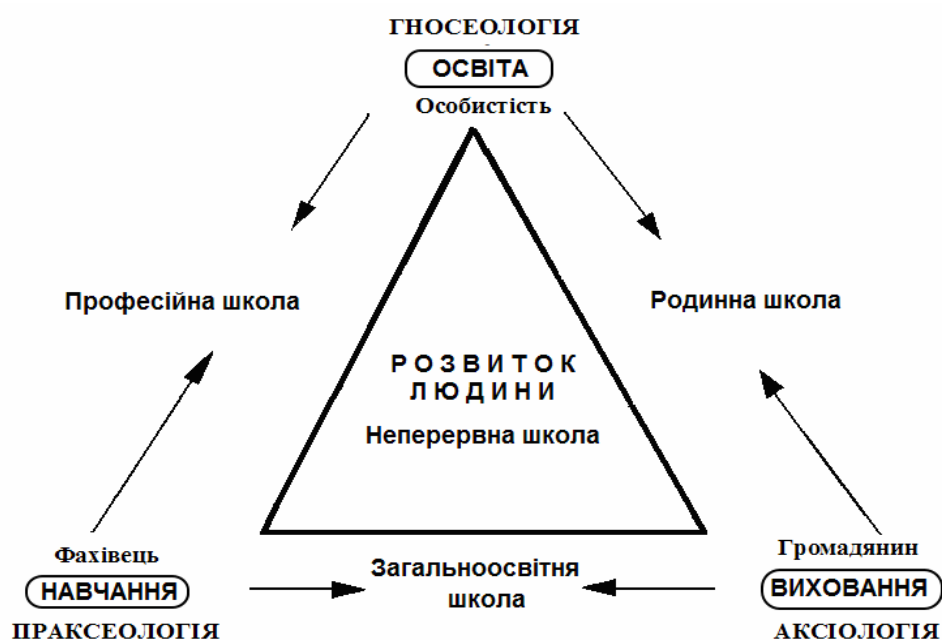

Рис. 9. Системна кореляція головних категорій педагогіки

Розглянемо *головні шляхи формування гармонійної особистості, компетентного фахівця та громадянина.*

ФОРМУВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Як засвідчує аналіз наукових джерел та наші дослідження, головним аспектом особистості як тотожної тільки собі унікальної вільної сутності постає *свобода*, що виявляється як внутрішня мотивація. Остання, як засвідчують психологічні дослідження, реалізується в так званій надситуативній творчій діяльності (як способі трансцендування наявної життєвої ситуації). Тобто внутрішня мотивація, що звільняє людину від детермінації зовнішнього середовища, реалізує творчий акт, який виступає діяльністю,

теорія і практика : монографія / О.В.Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – 608 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/12948/>

²⁶ Сбруєва А.А. Порівняльна педагогіка / А.А. Сбруєва. – Суми: Університетська книга, 2005. – 320 с. – С. 159.

вільною від зовнішніх впливів, діяльністю заради самої діяльності²⁷, подібно до "мистецтва заради мистецтва".

Так, В. А. Петровський стверджує, що в надситуативній активності активно-неадаптивного виходу людини за межі відомого і заданого проявляється суб'єктність, тенденція людини діяти у напрямку оцінки себе як носія вільної причинності²⁸. Такий надситуативний мотив поведінки характеризується спонуканнями, які є надлишковими з точки зору задоволення актуальних потреб і які можуть навіть перебувати на протилежному їм полюсі, коли прийняття надситуативної цілі не виникає з безпосередніх вимог ситуації²⁹. Однак саме ці характеристики (вихід за межі потребово-ситуативної детермінації) й описують розвиток внутрішньої мотивації на ціннісному рівні.

Органічно пов'язаним з внутрішньою мотивацією і надситуативною активністю є феномен творчої діяльності: Д. Б. Богоявленська виявила, що творча активність не стимулюється ні зовнішніми чинниками, ані впливом внутрішніх оцінок, але характеризується виходом за межі заданої мети і високим рівнем креативності³⁰.

Тому формування внутрішньої мотивації до певного виду діяльності впливає з розвитку творчої складової виховання, коли формування (і розвиток) творчої особистості є головним механізмом кристалізації внутрішньої (самодетермінантної) мотивації поведінки людини, а творчість при цьому є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її освоєння. Тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здатності суб'єкта долати принцип доцільності, виходити за рамки "тут і тепер"³¹, як уміння бачити ціле раніше частин, трансцендувати, переборювати межу безпосередньої даності і використовувати у процесі реалізації механізму цілепокладання категорії потенційно-можливого, віртуального. Отже, саме *творчість є наріжним чинником реалізації особистості людини, здатної до самодетермінації*.

Важливо, що внутрішня мотивація формується на шляхах непрагматичної діяльності (якою і виступає творчість): експерименти Річарда де Чармса показали, що якщо *людина отримує винагороду за роботу, яку вона робить за власним бажанням, то внутрішня мотивація цієї діяльності буде слабшати; а якщо ж людина не винагороджується за нецікаву діяльність, то внутрішня мотивація до неї може парадоксальним чином посилюватися*³².

Відтак, творча активність реалізується принципово як непрагматична діяльність, не спрямована на отримання результатів.

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОГО ФАХІВЦЯ

Розглянемо *головні аспекти формування компетентного фахівця*. Тут можна погодитися із загальноприйнятою думкою, що вищим рівнем розвитку компетентності є здатність до творчості – творчого мислення та діяльності.

²⁷ Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе : опыт логико-психологического анализа проблемы / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – Т. 18. – 1997. – № 1. – С. 16–30.

²⁸ Петровский В.А. Личность в психологии : парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Феникс, 1996. – 512 с. – С. 91.

²⁹ Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М., 1992. – 223 с.

³⁰ Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. – 173 с. – С. 34–59.

³¹ Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе : опыт логико-психологического анализа проблемы / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – Т. 18. – 1997. – № 1. – С. 16–30.

³² Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. / Х.Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с. – С. 727.

Для того, щоб зрозуміти шляхи формування творчої діяльності слід залучити потужний методологічний інструмент – *універсальну парадигму розвитку, яку ми розвиваємо*.

Відповідно до універсальної парадигми розвитку можна говорити про універсальну модель розвитку форм діяльності.

(1) *Теза*: гра (діяльність, що не спрямована на досягнення прагматичних цілей і існуюча заради самої себе як суб'єкт-суб'єктний феномен, подібно «мистецтву заради мистецтва»). В більшості древніх (примітивних) співтовариств не існувало різкого кордону між працею і дозволям, коли праця могла супроводжуватися співами, розповідями казок.

(2) *Антитеза*: праця (цілеспрямована діяльність, спрямована на досягнення певних прагматичних цілей, яка виявляє суб'єкт-об'єктний інструментальний характер). Тільки у період промислової революції ми спостерігаємо диференціацію праці і дозволя, коли остання почала пов'язуватися з неробочим часом.

(3) *Синтез*: творчість (суб'єкт-суб'єктний феномен – діяльність, що повторює гру, але на більш високому рівні розвитку, оскільки вона має характеристики як гри – спонтанної, самодетермінованої активності, так і праці – активності, яка виявляє певний практичний результат). У творчості праця та дозволя сполучаються, поєднуються.

Відтак, *творчість є вищим рівнем розвитку компетентного фахівця*.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНИНА

Розглянемо *головні аспекти формування громадянина*. Наш аналіз зазначеного процесу дозволяє дійти висновку, що системотвірна якість громадянина пов'язана з його здатністю працювати у команді (колективі, співтоваристві).

При цьому, найвищим рівнем розвитку життєвої активності людини постає творча праця. Одна з простих і ефективних умов перетворення праці на творчу активність – включення працівника у колективну трудову активність, в якій вигоду від праці отримує колектив, і тільки через колектив згодом блага отримує кожна окрема людина («від кожного за здібностями, кожному за потребами»). Таким чином, істинна праця на благо колективу звільняє цю працю від прагматичної орієнтації, перетворюючи її на творчу активність.

ВИСНОВКИ

Можна диференціювати *три глобальні цілі освіти* у контексті триєдиного розвитку:

- 1) гармонійна особистість як суб'єкт суспільно-особистісних цінностей;
- 2) громадянин як патріотичний суб'єкт;
- 3) компетентний фахівець як суб'єкт діяльності.

Ця триєдина мета розвитку людини реалізується завдяки формуванню в учнівської молоді *здатності до творчої діяльності (активності)*. Відтак, *творчість постає наріжної інтегральної метою освіти як системи та суспільного інституту*.

4.3. Аналіз розвитку людини у контексті одиничного

У цьому контексті слід розглядати *розвиток окремих якостей та вмінь людини*. Так можна розглянути процес розвитку моторних навичок в рамках східних бойових мистецтв, коли спочатку (*теза, етап ініціації*) новачок немов би досконало спонтанно володіє цими навичками на рівні підсвідомих автоматичних мимовільних навичок, які на другому етапі виводяться на рівень свідомих довільних якостей (це *антитеза, етап учнівства*). Нарешті, на третьому вищому етапі новачок перетворюється у майстра (*синтез, етап майстерності*), він немов би повертається на перший етап, але на більш

високому рівні – починає володіти відпрацьованими прийомами знову вже на спонтанно-інтуїтивному рівні (в айкідо, наприклад, це рівень досягнення *Ки-форми*).

Подібним чином розвиваються (актуалізуються) всі якості людини.

Так, розглянемо **процес навчання дитини читанню**.

На першому етапі вона не вміє читати, однак це вміння на цьому етапі реалізується як підсвідомо-спонтанна невиявлена активність. Для розуміння особливостей цієї активності слід залучити телеологічний парадокс (парадокс розвитку), який полягає в тому, що нове виникає з старого (як актуально нове) і одночасно не з старого, оскільки в цьому випадку зникає різниця між новим і старим³³. Виходячи з розглянутих міркувань ми можемо стверджувати, що світ в потенційному (віртуальному, латентному, згорнутому, не проявленому) вигляді містить в собі всі можливі власні метаморфози, план своєї еволюції, який прихований тут як потенційна модель, або структура його подальшої еволюції.

Таким чином, здатність дитини до читання (як і безліч інших здібностей, умінь, якостей, психічних новоутворень) існує і завжди існувала в прихованому потенційному вигляді в сфері підсвідомої психіки.

На другому етапі за певних умов за допомогою відповідних навчальних процедур ця прихована здатність до читання входить в актуальну площину життєдіяльності дитини, тобто починає реалізовуватися на актуальному рівні.

Третій етап – остаточна актуалізація вміння, що розвивається, його реалізація на спонтанно-інтуїтивному мимовільному рівні, коли процес читання відбувається несвідомо і автоматичним чином.

Тріадну діалектичну модель розвитку можна знайти у різних сферах буття людини.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІОНАЛА

А.К. Маркова в якості критерію виокремлення етапів становлення професіонала вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділяє 5 рівнів і 9 етапів: 1) допрофесіоналізм, на якому відбувається первинне ознайомлення з професією; 2) професіоналізм, який складається з трьох етапів: а) адаптації до професії; б) самоактуалізації в професії; в) вільне володіння професією у формі майстерності; 3) суперпрофесіоналізм, який також складається з трьох етапів: а) вільне володіння професією у формі творчості; б) опанування низкою суміжних професій; в) творче самопроекування себе як особистості; 4) непрофесіоналізм – виконання праці за професійно деформованими нормами на тлі деформації особистості; 5) післяпрофесіоналізм завершення професійної діяльності.

На етапі професіоналізму ми виявляємо синергетичну схему розвитку фахівця, який рухається від

(1. Теза) адаптації (усталений, ієрархічний стан) до

(2. Антитеза) самоактуалізації (дезінтегрований біфуркаційний, дезієрархічний стан), а від неї до

(3. Синтез) нового рівня адаптації (майстерність).

РОЗВИТОК ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО АСПЕКТУ ЛЮДИНИ І ЛЮДСТВА

(1) "Божественний андрогін", синтез чоловічого і жіночого начал. Психосексуальна андрогінна єдність.

(2) Стадія статевого диморфізму. Стан "статевої розпорошеності".

(3) Розмивання психо-сексуальних ролей. Вихід за межі жорсткої статевої диференціації, зближення чоловічого і жіночого сексуального сценаріїв.

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОГО САМОСВІДОМОГО ПОЧАТКУ ЛЮДИНИ

(1) Злиття людини і космосу на рівні внутрішньоутробного (ембріонального) розвитку.

³³ Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии / Г. А. Югай. – М.: Мысль, 1976. – С. 22-23.

(2) Формування людського "Я" як особистісного принципу волі і самосвідомості.

(3) Трансценденція "Я", подолання буттєвої сфери, злиття з Абсолютом.

СОЦІОГЕНЕЗА

(1) Цілісний симетричний стан суспільства, що оперує міфологічним мисленням; рівномірний розподіл соціального багатства і влади (високий рівень соціальної синергії), єдність дозвілля та праці, виробництва і споживання, переважно матриархальна гендерна матриця суспільного ладу.

(2) Стан соціально-економічної стратифікації, поляризація багатства і влади, дозвілля та праці, виробництва і споживання, зниження рівня соціальної синергії, переважно патріархальна гендерна матриця.

(3) Відновлення стану соціальної симетрії, підвищення соціальної синергії, рівномірний розподіл влади і багатства на новому виткові розвитку, синтез матриархального і патріархального гендерних принципів організації соціуму.

ЕТАПИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

(1) Натуральне господарство, "злидений комунізм", високий рівень соціальної симетрії.

(2) Просте товарне виробництво плюс капіталістичне виробництво, низький рівень соціальної симетрії.

(3) Відновлення стану "злиденного комунізму" на більш високому рівні, високий рівень соціальної симетрії

РОЗВИТОК СФЕРИ ЧУТТІВ

(1) Наявність єдиного тактильно-кінестетичного комплексу, що формується у дитини на рівні внутрішньоутробного розвитку.

(2) Єдиний комплекс розпадається на візуальну і аудіальну складові.

(3) Злиття сфер відчуттів, вихід на інтегральний кінестетичний (синестезичний) рівень сприйняття.

РОЗВИТОК ПЕДАГОГІКИ І СВІТОВОЇ ОСВІТИ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ

(1) *Примітивні співтовариства.* Суб'єкт-суб'єктний стан інтеграції вчителя і учня, "пряма" передача знання через спонтанний акт містичної ініціації або спільної діяльності; ціннісно-домінуючий тип суспільної свідомості, який виявляє переважну роль символів, обрядів, ритуалів, що ініціюють форми виховання, яке будувалися на яскравих образах і міфологемах, котрі надовго запам'ятовувалися, утворюючи емоційно-символічний характер освіти.

(2) *Соціуми нового часу.* Суб'єкт-об'єктний стан диференціації вчителя і учня, передача знання вчителем-раціократом опосередкована суб'єкт-об'єктними відносинами; когнітивно-домінуючий тип суспільної свідомості, характерний для епохи Просвітництва, культуроорганізуючою міфологемою є максима "знання – сила" (Ф. Бекон), коли на передній план висувалися природно-наукові, гуманітарні та технічні дисципліни, а значущість людини тут оцінюється досить низько (у плані утвердження індивідуальності, свободи життєвого вибору, цінності природи в аспекті її духовного впливу на людину). Міфологетика Просвітництва проявила себе в радянський період, коли перебільшувалася значущість природничонаукових і технічних дисциплін, практично не здійснювалося екологічне виховання.

(3) *Інформаційне суспільство.* Суб'єкт-суб'єктний стан інтеграції вчителя і учня (вчитель і учень постають цілісним освітнім комплексом), передача знань ініціюється як розкриття учням самого процесу народження знання; повернення до суб'єкт-суб'єктних принципам освіти прадавніх соціумів, реалізується потреба у природовідповідній, ноосферній освіті. Семимільними кроками розвиваю нові нетрадиційні форми навчання й виховання.

РОЗВИТОК ОСВІТНІХ СТРАТЕГІЙ

(1) У примітивних спільнотах превалювало виховання, а навчання реалізовувалося у формах технологій соціальної ініціації.

(2) У сучасних спільнотах на перший план виходить навчання як комплекс

спеціалізованих технологій, що реалізуються в навчальних закладах.

(3) У суспільстві недалекого майбутнього виховання (а точніше – синтез виховання і навчання) знову превалює, в той час як навчання в силу розвитку сугестивний та інших подібних освітніх відсувається на задній план.

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ (радянський та пострадянський періоди)

(1) 20-40 роки ХХ століття. Активний пошук нових форм навчання та виховання, становлення "трудової школи", орієнтація на трудове навчання як засіб інтеграції учнів у саме життя, розвиток бригадно-лабораторних, самоврядувальних форм навчання, комунарського виховання, педагогічної системи А.С.Макаренка.

(2) 50-80 роки ХХ століття. Усталений, догматизований стан освіти, відхід від принципу "трудової" школи, поширення "книжної школи", репродуктивних форм навчання, суворе регламентація шкільного життя, назрівання освітньої кризи.

(3) Кінець ХХ століття. Повернення до "трудової школи", "нове педагогічне мислення", гуманізація освіти, її суб'єкт-суб'єктний особистісно орієнтований, ноосферний, людиномірний, глобалізаційний характер, розвиток педагогіки співробітництва, рух авторських шкіл, дистанційно-інноваційні процеси в освіті, розвиток педагогічної акмеології, педагогічної синергетики, педагогіки толерантності, учнівського та студентського самоврядування.

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОГО СКЛАДУ ЛЮДИНИ

(1) Розвиток особистісного начала проходить від людини як цілісної соборної людської істоти примітивних спільнот (де внутрішнє і зовнішнє є в силу феномена психізації дійсності єдиним цілим) до

(2) індивіду, представнику соціумів нового часу, а від нього до

(3) особистості – цілісної людської істоти, інтегрованої в своє соціо-космопланетарне оточення, яке інтегрує людину як представника *Homo sapiens* і індивіда як володаря унікальної індивідуальності: тут має місце застосування філософської методології, коли в процесі аналізу ми розглядаємо такі аспекти *Homo sapiens*, як одиничне (особистість), особливе (індивідуум) і загальне (людина).

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ

(1) На першому етапі цього процесу виявляється стан обдарованості, що характеризується функціями правої півкулі головного мозку, які актуалізують багатозначне, емоційно-образне відображення дійсності, високу афективно-перцептивну сензитивність, що є ознаками саме обдарованості – того правопівкульового розвивального потенціалу людини, який на

(2) другому етапі свого розвитку повинен сублімуватися в лівопівкульові інтелектуальні (аналітичні, абстрактно-логічні) форми психічної діяльності.

(3) На третьому етапі розвитку людини інтеграція право-і лівопівкульових функцій виявляє психофізіологічну базу для творчого (парадоксального, діалектичного) мислення та освоєння дійсності. Таким чином, півкульова динаміка (відомо, що права півкуля в генетичному відношенні є більш древньою, ніж ліва) недвозначно говорить нам про генетичну та структурну субординації розглянутих категорій.

РОЗВИТОК ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО СВІТУ (РОЗВИТОК АКСІОЛОГІЇ)

(1) Центральна інтегральна якість, в межах якої Добро і Краса, Благо і Буття були тотожні.

(2) Актуалізація аксіології як науки і теорії цінностей, в якій зазначена інтегральна якість розпадається на дві полярні якості – реальність і цінність, що виявляє проблему їх невідповідності у вигляді дихотомії дійсного і розумного. На цьому етапі, з одного боку, піднімається питання про суб'єктивність, відносність цінностей (Т. Гоббс, Б. Спіноза), а з іншого, – система цінностей як сукупність ціннісних уявлень членів спільнот розуміється як колективно-об'єктивний феномен (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсон).

(3) Виявляється можливість відновлення єдності реальності і цінності в площині деяких новітніх поглядів і концепцій (антропний космологічний принцип, універсальний семантичний простір Всесвіту та ін.)

ПЕРИНАТАЛЬНИЙ, ПОСТНАТАЛЬНИЙ І ПОСМЕРТНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

(1) У своєму ембріональному розвитку людина проходить (повторює) всі етапи розвитку живої речовини на планеті Земля; процес народження людини супроводжується сплеском енергії та ущільненням часу разом з просуванням по тунелю – пологовому каналу – до світла, в кінці якого він зустрічається з божествами, котрі зачати, народили та привели його до світла у процесі забезпечення процесу народження.

(2) Природне материнське лоно існування людини змінюється лоном штучним – соціальною космопланетарною реальністю.

(3) Момент відходу з цієї реальності багато в чому повторює перший етап, оскільки вмирання людини (як свідчить досвід навколосмертних переживань) також супроводжується потужним викидом енергії й ущільненням часу, а також просуванням по тунелю до світла, де людина повторює своє життя, переглядаючи її на об'ємно-панорамному екрані, зустрічаючись з Істотами Світла, які дали життя всьому сущому, а також забезпечують повернення людини в первинне материнське лоно – "райську обитель".

РОЗВИТОК СПОСОБІВ ЖИВЛЕННЯ ТА ХАРЧУВАННЯ ЛЮДИНИ

(1) Універсальний спосіб харчування ембріона в утробі матері, а також немовляти материнським молоком. Харчування реалізується автоматично, воно універсально, а сама людина (немовля, ембріон) інтегрований у Всесвіт – організм матері.

(2) Диференційований спосіб харчування – різними (рослинними і тваринами) продуктами. Людина при цьому сама добуває їжу, а також виходить з "материнського лона" Всесвіту, будуючи штучне середовище існування.

(3) Повернення до універсального способу харчування у формі "сонцеїдів" та інших подібних феноменів (див.: "променисте людство" К.Е.Ціолковського, принцип автотрофності – звільнення людини від диктату поживних речовин зовнішнього середовища), "блудний син" повертається в "материнське лоно". Зрозуміло, що цей модус людини, що відповідає імперативам її природної еволюції, реалізується на шляхах поступової відмови від їжі шляхом переходу до все більш низькокалорійної їжі. Це дозволяє людині не тільки піднятися на новий еволюційний етап розвитку, а й досягти вищих зразків здоров'я і довголіття.

РОЗВИТОК ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ПЕРИНАТАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ (С.Гроф)

(1) Народження як покидання людським організмом материнської утrobi, що супроводжується проходженням через родовий канал ("тунель"), що дозволяє новонародженому звільнитися зі сфери материнського організму в зоні осі обертання сфери, яка (вісь) і являє собою "тунель": всі тіла реальності постають сферами – як ідеальними (структура атома), так і дещо спотвореними.

(2) Розвиток людини у сфері космопланетарної реальності.

(3) Вмирання як повернення людського організму до фундаментального статусу "материнського організму" (з якою він складав єдине ціле) за допомогою виходу в "тонкий план", що супроводжується покидання сфери космопланетарної реальності через "тунель" (про що свідчать люди, що побували в стані клінічної смерті), який тому має тенденцію до обожнювання: В.С. Соловйов пише про християнську секту "діркомолів", які проробляли дірку в стінах своїх дерев'яних будинків і молилися цим дірок ("хата моя, дірка моя, спаси мене").

РОЗВИТОК ФОРМ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

(1) Початковий етап онто- і філогенетичного розвитку виявляє єдність, синкретизм суб'єкта й об'єкта. На цьому етапі усі форми суспільної свідомості сполучені в певному науково-релігійному сплаві. На даному рівні розвитку людства знання про світ і людину знаходили вираження в синтетичному вигляді – у формі простих пралогічних, пратеоретичних моделей, занурених у міфологему і метафору. У певному розумінні, думка і дія тут злиті, як це має місце в маленьких дітей. Так само, як і останні, представники древніх соціумів ще не усвідомлюють себе повною мірою як особистості. Саме тому людина і світ, суб'єкт і об'єкт тут постають єдиним неподільним комплексом.

(2) На другому етапі розвитку людства як виду і суб'єкту історії виявляється наростання дихотомії людини і світу, їх асиметризація: суб'єкт і об'єкт розводяться по полюсах. Координація відносин у суб'єкт-об'єктній системі знаходить своє вираження у такій моделі розвитку науки, яка виділяє класичний (у рамках якого об'єкт первинний стосовно суб'єкта, тобто об'єкт, що виступає "об'єктивною реальністю, даною нам у наших відчуттях" впливає на суб'єкт і багато в чому його визначає) та неklasичний (суб'єкт впливає на об'єкт) етапи розвитку теоретичної свідомості.

(3) Третій етап – період постнекласичного розвитку науки – пов'язаний з ідеєю злиття об'єкта і суб'єкта, з такою теоретичною парадигмою, у якій вони розглядаються як такі, що впливають один на одного і взаємно один одного потенціюють. Тут розвиток людства немовби повертається до своїх сакральних джерел, але на вищому рівні розвитку. Тут виявляється ідея комплементарності, взаємної додатковості раціональної й ірраціональної складових процесу пізнання світу, який уявляється як ціле, де все пов'язано з усім. Саме на цьому теоретичному ґрунті в даний час знаходить утвердження концепція цілісності як важливий методологічний принцип синтезу науки і релігії. Як писав Е. Тоффлер, ми знаходимося на порозі нової ери – ери синтезу, що супроводжується поверненням до "крупномасштабного" мислення, що має подолати ефекти сучасної "кліпової культури", яка розпорошує наш образний ряд на маленькі кадри, які слід синтезувати і створити особистісний відеоряд, який стане основою для створення конфігуративного модульного "Я" кожного індивіда. Саме на такому теоретичному підґрунті нині утверджується концепція цілісності – важливий *методологічний принцип філософського синтезу знань*, яка має розв'язати гостру суперечність між сциєнтичним і гуманістичним типами світогляду і освіти, вирішити проблему поєднання точних і гуманітарних дисциплін, пануючих нині сциєнтично-технократичних цінностей із вищими духовними. Таке поєднання, як вважає І. Р. Пригожин, засвідчує про зближення внутрішніх і зовнішніх світів, що є однією з найважливіших культурних подій нашого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э.А. Азроянц. – М.: Издательский дом "Новый век", 2002. – 416 с.
2. Акимов А.Е. Экспериментальные проявления торсионных полей и торсионные технологии / А.Е. Акимов, В.П. Финогеев. – М.: НТЦ Информатика, 1996. – 68 с.
3. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. – 173 с. – С. 34-59.
4. Брагина Н.Н. Функциональные асимметрии человека / Н.Н. Брагина, Т.А. Доброхотова. – М.: Медицина, 1988. – 288 с.
5. Бранский В. П. Социальная синергетика и акмеология / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский. – СПб.: Политехника, 2001. – 159 с.
6. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С.112-130.
7. Валянский С.Н. Путь на Восток, или без вести пропавшие во времени / С.Н. Валянский, Д.В. Калужный. – М.: ЛЕАН, 1998. – 304 с. – С. 283.
8. Вознюк А. В. Как возможен синтез знаний: монография / А.В.Вознюк. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2016. – 774 с.
9. Вознюк А.В. Интегральная концепция соматического и духовного здоровья личности: монография / А.В.Вознюк.. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2013. – 716 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/10049/4>

10. Вознюк А.В. Педагогическая синергетика: монография / А.В.Вознюк.. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2012. – 812 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/9545/>
11. Вознюк А.В. Философские основания педагогической аксиоматики: монография / А.В. Вознюк, А.А. Дубасенюк. – Житомир, Изд. ЖГУ им. И.Франко, 2011. – 564 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/5167/>
12. Вознюк О.В. Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань / О. В. Вознюк. – Житомир : Рута-Волинь, 2005. – 388 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/19921/>
13. Вознюк О.В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: монографія / О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/4073/>
14. Вознюк О.В. Новая парадигма моделювання та розвитку історико-педагогічного процесу: монографія / О.В.Вознюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014 – 550 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/16366/>
15. Вознюк О.В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика: монографія / О.В. Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2012. – 708 с.
16. Вознюк О.В. Розвиток особистості педагога в умовах цивілізаційних змін: теорія і практика : монографія / О.В.Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – 608 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/12948/>
17. Горелов И.Н. Разговор с компьютером: Психолингвистический аспект проблемы / И.Н. Горелов. – М.: Наука, 1987. – 256 с. – С. 79.
18. Движущие силы развития личности: Сборник научных трудов. – Тюмень: Томский гос.университет, 1976. – 118 с. – С. 86.
19. Демина Л.А. Парадигмы смысла: логико-гносеологический анализ: автореферат дис. . докт. филос. наук: 09.00.01. / Л.А. Демина. – М., 2006. – 63 с.
20. Дубина И. Субъектно-личностные и социокультурные аспекты творчества: опыт концептуального и терминологического разграничения / И. Дубина. – К., 1994. – 185 с.
21. Ермолаева-Томина Л. Психология художественного творчества / Л. Ермолаева-Томина. – М.: Академический Проект, 2003. – 304 с.
22. Закон України «Про освіту». – К.: Генеза, 1996. – 36 с. – С. 3-4.
23. Зязюн І.А. Історичні витоки психологічної педагогіки // Рідна школа. – 2013. – № 11(1007). – С. 3-12. – С. 5.
24. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе : опыт логико-психологического анализа проблемы / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – Т. 18. – 1997. – № 1. – С. 16–30.
25. Макаренко А.С. Педагогічна поема / А.С. Макаренко. – К.: Рад.шк., 1973. – 524 с. – С. 447.
26. Мандельштам Л.И. Лекции по теории колебаний / Л.И. Мандельштам. – М.: Наука, 1972. – 470 с.
27. Налимов В.В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М.: Изд. Прометей, 1989. – 287 с.
28. Павленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р.И. Павленис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
29. Петров М.К. Самосознание и научное творчество / Петров М.К. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992. – 220 с.
30. Петровский В.А. Личность в психологии : парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Феникс, 1996. – 512 с. – С. 91.
31. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М., 1992. – 223 с.

32. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 389 с. – С. 5-6.
33. Розенберг Г. Тройка, семерка, туз // Знание-сила. –1987. – № 1. – С. 18–23.
34. Сбруева А.А. Порівняльна педагогіка / А.А. Сбруєва. – Суми: Університетська книга, 2005. – 320 с. – С. 159.
35. Судзуки С. Практика дзен. Железная флейта. Сто коанов дзена. – К.: Преса України, М.: REFL-book, 1993 – 336 с.
36. Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность / Б.С. Украинцев. – М.: Мысль, 1972. – 383 с. – С. 133.
37. Уоддингтон К.Х. Основные биологические концепции / К.Х. Уоддингтон // На пути к теоретической биологии. 1. Прологомены. – М. : Мир, 1970. – С. 11–38.
38. Урманцев Ю.А. Начала общей теории систем / Ю. А. Урманцев // Системный анализ и научное знание. – М.: Наука, 1978. – С. 5–33.
39. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 471, 619.
40. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
41. Френе Селестен. Избранные педагогические сочинения: пер. с франц. / Селестен Френе. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с. – С. 151.
42. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. / Х.Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с. – С. 727.
43. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1997. – 392 с.
44. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие / И.З. Цехмистро. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.
45. Цехмистро И.З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания / И.З. Цехмистро. – Харьков: Вища школа, 1981. – 176 с.
46. Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии / Г. А. Югай.– М.: Мысль, 1976. – 247 с.
47. Lao Tzu Tao Te Ching / Tzu Lao. – N. Y.: Samuel Weiser, 1973. – Ch. 22–36.
48. Pribram K. Holonomy and Structure in the Ogranization of Perception. Images, Perceprion and Knowledge (J. M. Nickolas, ed.) Dordrecht: Reidel Publishing Co., 1977.